

MELITA VILIČIĆ

POVIJESNO-URBANISTIČKI RAZVOJ SENJA

Grad Senj i danas nakon teških razaranja tokom drugog svjetskog rata i izgradnje posljednjih stoljeća nije izgubio svoju vjekovnu fizionomiju srednjovjekovnog grada.

Iako se razvio iz ilirske naseobine i imao značajnu ulogu u rimsko doba,¹ u urbanističkom smislu taj kontinuitet nije vidljiv.

Karakteristike rimskih naselja uočljive su još danas u nizu mjesta i duž naše jadranske obale (Poreč, Pula, Krk, Zadar, Split itd.): rimski grad bio je podijeljen glavnim ulicama »Cardo« i »Decumanus« što teku u smjeru sjever–jug i istok–zapad. Smjer se određivao znanstvenim putem pomoću »groma«, geodetskog instrumenta koji bi se usmjerio na sunce. To je bila tradicija koju su Rimljani preuzeli vjerojatno od Etrušćana.² Uporedo sa glavnim ulicama te kao bi niz ulica što stvara sistem »insula« — pačetvorinastih blokova. No ne samo da je raster šahova polja karakteristika rimskih gradova uz cijeli niz pravila kod izgradnje, nego je bitno za rimski način stanovanja da je i veliki dio grada zauzimala javna površina, sa javnim građevinama³ gdje bi građani provodili veći dio dana, a sama nastamba u pravilu je bila usmjerena na nutarnja dvorišta. Dakako da je rimski grad bio odraz ekonomsko-društvenih prilika što su se osnivale na robovlasništvu.

Uvijek su društveni i ekonomski odnosi, političko i organizaciono uređenje temelji umjetničkog stvaranja. To se jasno očituje i u arhitektonskom, a još jasnije u urbanističkom oblikovanju. Od sveg umjetničkog stvaralaštva upravo urbanizam najpreciznije odražuje društveno uređenje svoga vremena.⁴

Kada se cijela struktura rimskog svijeta srušila, urbanizam srednjeg vijeka rađa se na novim principima.

U prvo vrijeme, sredinom prvog tisućljeća, gotovo se ne stvaraju gradovi, jer nakon pada rimskog imperija vlada kaos, a nakon prvog smirenja plemstvo i svećenstvo neprijateljski je raspoloženo prema gradovima, budući da samostojeći grad predstavlja oduzimanje vlasništva. Osim toga gradovi su kod seobe naroda naročito postajali žrtve pljački.⁵

Uvjetovani općim historijskim razvojem, novim ekonomskim odnosima i razvojem društvene strukture, sredovječni gradovi počinju zatim da se razvijaju na razne načine: ili nastavljaju kontinuirano život starog rimskog grada, ili su smišljeno planirani, ili pak nastaju spontano, obično na naročito odabra-

nim lokalitetima strateškog, geografskog ili ekonomskog značaja, često starijih naselja.⁶

Ovi spontano nastali gradovi, u koje možemo ubrojiti i Senj na mjestu rimske Senie, čiji se slojevi nalaze na različitim dubinama ispod sredovječnog i današnjeg sloja grada i na području koje je obuhvatalo veći teritorij od sredovjekovnog grada razvijaju se, počevši naročito od 10. st., uz kaštele ili samostane od kojih očekuju zaštitu.

To je već doba stabilizacije i afirmacije Hrvata na tom dijelu jadranske obale pošto su u 6. i 7. st. naselili liburnijsku obalu Istre i istočnu jadransku obalu.⁷ To je također doba kad pored feudalaca i crkvene organizacije stiču dominantan položaj u društvu, jer nastaje koncentracija materijalnih dobara u njihovim rukama. Razvojem feudalizma gradovi postaju nova ekonomska središta u kojima se sastaje narod na suđenje, zborove, sajmove i svetkovine. Ova se središta redovno utvrđuju, postaju upravna središta, što pogoduje njihovom ekonomskom razvoju ojačavanja i koncentriranja obrta i trgovine.⁸ Karakteristika im je zgušćavanje što se pojavljuje prvim ozidavanjem i grupna, a ne zatvorena izgradnja. Gradnja na kat, koja se u antici primjenjivala kod siromašnih nastambi, postaje opća, samo se mjestimično zadržava ruralni tip izgradnje gdje se stambeni objekt razvija horizontalno. Vlasništvo djeluje na nepravilnost tlocrta i cijelih blokova.

Srednjovjekovna produkcija traži grupni rad i sve je jača potreba aglomeracije — koju tek renesansa raspršuje, a ozidani gradovi pružaju sigurnost, pa postaju poželjni.⁹

Plemstvo i crkva počinju da shvaćaju prednosti utvrđenog grada, nastoje ih zadobiti u vlasništvo i oni postaju njihova uporišta. »Statuti« — koji se uvijek nanovo potvrđuju i nadopunjuju — reguliraju odnos gradova i gospodara.¹⁰ Uz obrt razvija se i trgovina u takvom slobodnom gradu. Velika je prednost tih gradova da mogu prodavati robu bez plaćanja pijacovine.

Svi ti momenti oblikuju urbanističku sliku grada, a tako i Senja. No i on se prije svega podređuje konfiguraciji terena, smješten uz more, između dvaju oničih brežuljaka, u produžetku doline, spoja sa zaleđem. Pa i osnovna zidina, što su redovno okruživale i rimske gradove i već vrlo rano srednjovjekovne, podređuje se u prvom redu geografskim uvjetima. Sama osnova grada i, prema tome, mreža ulica rezultira iz specifičnih oblika obrambenih zidina i ekscentrično smještenih građevina važnih za život grada: kaštela u kojem je koncentrirana obrana, i sakralnih objekata, često izgrađenih na mjestu starijih hramova. Odatle novi sistem puteva, suprotan primitivnom šematiziranom sistemu šahova polja, puteva koji savijaju, koji slijede organski tok života grada.

Općenito u 11. st. ekonomska revolucija aktivnošću izmjene dobara i intenzivnošću produkcije dalje oblikuje grad. To obilje čini da puca oklop previše stegnut u koji se grad trebao zatvoriti,¹¹ pa se u 13. st. gradi, popravlja ili povećava većina gradskih zidina. Tržišta se formiraju uz dveri kaštela ili samostana, a pojedini kvartovi ili ulice postaju središta određenih trgovina ili obrta, te po njima dobivaju nazive: u Senju su još prošlog stoljeća poznate Brijacka (Vlatkovićeve) i Mesarska (Daničičeve) ulica. Kako su građani takva grada povezani sa zemljoradničkom ekonomijom i imaju svoja polja i vrtove izvan zidina, to i sam način života do konca 13. st., a i kasnije ostaje vrlo bliz seoskom životu. Promet nije velik ni intenzivan, to je grad pješaka u kome su jedina prijevozna sredstva konji ili magarci. Lokalna klima određuje širinu ulica, a težnja za svjetlom bila je u njih mnogo skromnija nego u nas

danas. Ono što najviše karakterizira ulice srednjovjekovnog grada, pa tako i senjske, jest to što se u njihovoj strukturi mogu sagledati sve tri dimenzije u perspektivi koja ograničava pogled. Uglovi kuća zadiru u liniju ulica koje su meko oblikovane samo dužinom vrtova, česte su nagle istoke u ulicama gdje jedna struktura izvire i prijeći pogled. Sve je to rezultat praktičnih kombinacija, i ljepota je stvorena a da nije tražena. Savijanje ulica dozvoljava da se podvuče vrijednost stanovitih arhitektonskih elemenata. Sve je zapravo prilagođivanje svrsi, a zakrivljenost ne znači samo slikovitost, nego prije svega sjenu i zadržavanje vjetra. Meki prijelazi i proširenja na križanju ulica olakšavaju promet, izbjegnut je prolaz u pravom kutu, zato se sekundarni putovi zakrivljuju, a u uskim prolazima kod ugaonih građevina otesan je ugaoni brid u glatko koso polje. Uglovi se prave kosi ili se često proširuju u obliku lijevka, stvarajući male trgove. U toku ulica organski se slijevaju i lijepi kratki prospekti slijepih ulica. Pasaže u gornjim katovima vrlo su česte, osiguravaju stabilnost kuća na koje se podupiru, a estetski služe iznenadnom ograničavanju pogleda.¹²

Kuće više nisu orijentirane kao u antici na nutarnja dvorišta nego na javne puteve, a dvorišta ukoliko postoje, služe u kućanske svrhe. Kuće su jednostavne kao što je bio i jednostavan život onih koji su ih podizali. Ono što daje čar tim skromnim građevinama — jer su one siromašne ukrasima — to je jednostavnost i iskrenost konstrukcije. Svaka potreba je naznačena zasebnom dispozicijom, tako npr. prozor nije postavljen simetrično na fasadu koja je posve plošno tretirana, niti je na fasadi jedan iznad drugog, nego je postavljen da najbolje osvijetli prostor i dobiva dimenzije koje odgovaraju prostori. U tlocrtu je to redovno jednostavna pačetvorina sa strmim stepenicama uza zid, i tek se u 15. stoljeću mijenja prostorno shvaćanje, tlocrt se razvija, a u fasadu se unose dekorativni elementi. Srednji vijek, koji je ostavio malo knjiga i rasprava o umjetnosti, znao je umjetnički oblikovati i bogatu fasadu kao i skromni zid građanina maloga gradića.¹³

Srednjovjekovni urbanizam nije vodio brigu o prometu, nego o mirovanju; zato je trg prvenstveno mjesto sastajanja, a ne prolazanja. Trgu je bitna značajka kvaliteta zatvorenog prostora, a osjećaj veličine nije u odnosu na faktične dimenzije, nego na proporcije između dimenzija trga i zgrada koje ga okružuju. A njihova tipična nepravilnost naznačuje njihov postepeni historijski razvoj. Trg uz crkvu redovno je potpuno iregularan te se razvija većinom ne pred crkvom nego uz podužnu njenu stranu,¹⁴ kako je to slučaj i u Senju pred katedralom, koja je kao jednobrodna crkva — kakvu još prikazuje Valvasor u 17. st. — izgrađena po svojoj prilici negdje iza 1154. g. kada Senj postaje biskupija. Tada je Krk potpao pod vrhovnu vlast Mletaka i vjerojatno je prestao biti¹⁵ vrhovna crkvena vlast nad Senjom. Međutim, njen je zvonik (čini se onaj iza katedrale, ugrađen kasnije u biskupski — pa župni — dvor, a srušen u drugom svjetskom ratu)¹⁶ izgrađen već oko 1000. g.

Na tom trgu pred stolnom crkvom 1271. g. izabran je Vid, knez krčki, modruški i vinodolski, kao i njegovi nasljednici za vječitog potestata i upravitelja grada.¹⁷ Svakako da se ta bogata porodica knezova krčkih, koja je još od 1193. g. posjedovala i županiju modrušku, a od 1223. Vinodol kao leno,¹⁸ željela domoći i Senja, što ga je oko 1184. Bela III bio darovao templarima, a koji su ga bili napustili 1269. kad su u zamjenu za nj i župu Gacku dobili županiju Dubicu.¹⁹ Možda već u tom stoljeću nastaje začetak izgradnje gradskog kaštela, na kojem je I. Kukuljević našao natpis iz godine 1340.²⁰ Pred tim kaštelom koji se kasnije u nekoliko navrata pregrađivao, očito je već u vri-

Sl. 15. — Plan Senja iz 1749. (Beč, Ratni arhiv: Inl. C. VII. No 6/1)

jeme izgradnje nastao »place d'armes«, vojno zborište — kasnije nazvani trg Cilnica — bar u svojim glavnim dimenzijama i strukturi trga, zatvorenog prostora, kao drugi najvažniji senjski trg koji su kasnija stoljeća definitivno oblikovala.

Povijesnih dokumenata koji bi govorili o pojedinim građevinama ili u smislu urbanizma gotovo i nema, pa ni kasniji statuti (iz 1388, 1640. i dopune) nemaju mnogo propisa posvećenih izgradnji, kako je to npr. bio slučaj u dubrovačkom statutu²¹ iz 1272. g.

Spomenut ćemo neke najvažnije podatke koji pomažu u sagledavanju rasta grada.

Tako saznajemo da se grad Senj ponovo spominje 1116. g.²² prvi puta iza rimske Senie, da je u prosincu 1239. g. bio spaljen i plijenjen,²³ da su 1297. g.²⁴ knezovi krčki i senjski Leonardo i Dujam sagradili crkvu sa samostanom sv. Franje izvan zidina grada, koju sredinom 16. st. I. Lenković ruši pred najezdom Turaka. Dakle, već je Senj ozidan. Slika o gradu, o stambenim objektima u to vrijeme pruža nam povijesni podatak koji kaže da se u veljači 1243. g. izmirio Senj sa plemenom Babonića, te da su banu Stjepanu u svom gradu poklonili jedan dobar vinograd i — jednu palaču na dva kata.²⁵ To je doba već očitog prosperiteta grada koji u to vrijeme ima veliko prometno-trgovačko značenje.²⁶ Mletački konzul postavljen je u Senju već 1275. g.,²⁷ te su u slije-

dećem stoljeću česti dokumenti koji spominju njegovu djelatnost.²⁸ Senj je neobično važna luka tog doba, jedina luka za kraljevinu Ugarsku i Slavoniju²⁹ u koju se navraćaju kraljevi: Karlo putuje preko Senja u Napulj 1333, 1343. kraljica majka Jelisaveta, 1350. kralj Ludovik I,³⁰ kraljica Marija boravi u Senju petnaest dana 1387. g. na putu za Zagreb, pošto je oslobođena novogradskog zatvora. Nekoliko puta je i kralj Sigismund posjetio Senj, a 1397. g. na sabor u Temišvar pozvao je napose Senjane, kao najbogatije građane tadašnje Hrvatske.³¹ Mora da je Senj već uveliko bio oblikovao svoju fizionomiju, stvorio već svoj organski splet ulica, te u to doba već vjerojatno imao svoja dva glavna trga, onaj uz katedralu i pred kaštelom.

Prosperitet grada smetao je Mlečanima, i za vrijeme Ludovikovih ratova s Mlecima za Dalmaciju, mletački su brodovi ometali senjsku trgovinu i sprečavali dovoz hrane vojsci Ludovika 1345. g., a 1380. g. došlo je do velikog okršaja između mletačkog admirala Lodovica Loredana i Senjana kad je pokušao osvojiti grad, te ga je tom prilikom spalio 29. kolovoza.³² I od tog doba datira neprijateljstvo između Senja i Mletaka. »Po odlasku Mletčanah popraviše Senjani s nova porušene kuće i utvrdiše još bolje gradske zidine.«³³ Da su zidine doista već u to vrijeme postojale, govori i darovnica iz 1378. g.,³⁴ u kojoj senjski biskup poklanja dominikancima prilikom njihova dolaska u Senj crkvu sv. Nikole — koja ostaje njihova do 1646. g. kada je do 1785. g. preuzimaju pavlini. Tom prilikom spominju se još dvije senjske crkve (kojih vjerojatno više nema u 17. st. jer ih ni Valvasor ne spominje, niti se ikad inače spominju): apostola Filipa i Jakova »izvan gradskih vrata« i sv. Jeronima »unutar gradskih vratiju«, koja su prema imenu sv. Jeronima nazvana »in ydiome sclauico Rumegna urata« (to su vjerojatno vrata urisana na kasnijem Pieronijevu i Stierovu nacrtu koja vode prema crkvi sv. Marije Art).

I konačno, to je stoljeće u kojem je Senj dobio svoj statut od 168 poglavlja 1388. g.³⁵ (kaptolski statut dobiva već 1380. g.) od knezova krčkih, senjskih, modruških i vinodolskih, Ivana i Stjepana. Taj statut od objekata spominje crkvu sv. Ivana Krstitelja i ložu Kampuzia koja se već 1302. g. spominje u jednom dokumentu.³⁶

Magdić u svojoj Topografiji i povijesti grada Senja iz 1877. g. donosi skraćeno svih 168 paragrafa, od kojih su ovdje zanimljivi ovi:

»§ 27: Svaki utorak, četvrtak i subotu biahu dužni restori senjski na glas zvona pod ložom Kampuzia iliti blizu magazina od soli otvoriti sudbenu sjednicu...

§ 83: Da nitko ne smije se ovu stranu crkve sv. Ivana Krstitelja...

Zatim su tu građevno-pravni propisi kojima obično statuti obiluju:

»§ 71: Svakom sudcu dok služi pripada svake godine od globa 24 libre, isto tako novac što se uplati od vrata i prozora koji se na novo imadu napraviti...

§ 95: Kat tko kome zabrani prodaju ili gradnju koju, koja bi mogla nahuditi zabranitelju, tad zabranjenik nemože ni prodati ni graditi,

te konačno paragrafi koji osiguravaju higijenu grada i sigurnost od požara:

§ 55: Tko baci na ulicu smrad, plati za svaki put 6 malih libara, i

§ 16: Da se načine u Senju tri straže za oganj, jedna je u kući Radučevoj, druga u Mojsijevoj, treća u Čokovićevoj, što pripada sudcu Antunu.»

Možda u to vrijeme Franjevci, koji ostaju u Senju do 1806. g.,³⁷ već imaju svoju crkvu i u gradu na mjestu kasnije³⁸ o čemu piše u jednoj povelji koja spominje još jednu crkvu i gostinjac a prema kojoj se daje »... oprost od 140 dana svima koji se ispovjede i pričeste i posjete crkvu senjskog gostinca sv.

Sl. 16. — Plan Senja iz 1763. (Beč, Arhiv dvorske komore: 0—162)

Duha» — iz 1389. g. Takav gostinjac-hospicij tipična je srednjovjekovna tvorevina: istovremeno bolnica i prebivalište sirotinje. Gostinjac i crkva sv. Duha spominju se i u kasnijim ispravama: 1400. g., 1476. g.,³⁹ 1489. g.,⁴⁰ 1554. g.⁴¹ i 1612. g.⁴²

Petnaesto stoljeće u svim našim krajevima u znaku je opasnosti od turskih provala i borbe s Turcima, pa je Zigmund (Sigismund) zasnovao sistem obrane dužinom granice Venecije i Bosne koji je 1435. g. bio uzakonjen. No Turci već odmah nakon osvajanja Bosne 1463. g. prodiru do samog Senja,⁴³ i ponovno do senjske luke 1468. g.⁴⁴

Dokumenti iz 1407. g. govore o⁴⁵ »... volens facere murari terram Segne... facere murari terram suam pro defensione et securitate illius et habitantium in ea... quod faciat murari ipsam terram pro fortificatione et securitate sui status... fabricantur dicti muri...« Te iste godine⁴⁶ odgovara se senjskim poslanicima da za mletačke trgovce ukinu novo postavljene namet koji je nastao zbog troškova oko izgradnje zidina senjskih: »... quas facit in murando terram Segne... nostri mercatores solvant expensas murationis terre Segne...«

Frankopanima je u to vrijeme bilo vrlo stalo da zadrže vlast nad Senjom (pridodali su svom statutu važne povlastice), ali u ratu između stranke careva Fridrika i Maksimilijana, čiji su oni bili pristalice i Matije Korvina, bili su 1469. g. nadjačani, pa im ban Blaž Madjar otme grad u kraljevo ime⁴⁷ i postane senjskim kapetanom, čast koja se zadržala kroz dva stoljeća. Kralj Matija potvrdio je Senjanima statut i dodao nove tačke, te ih naziva »ključem i predzidom kraljevstva«. ⁴⁸ Nakon bitke kod Udbine na Krbavskom polju 1493. g., gdje su Turci pobijedili Hrvate, dobio je Senj još veće strateško značenje, pa se ponovno osjeća važnost senjskih zidina, za koje već iduće godine dobivaju pomoć od pape, a 1498. dozvoli kralj Vladislav da se za »popravljanje zidovah i bedemih senjskih kroz tri godine može upotriebiti daća trgovine, što su građani plaćali kralj. tridesetnici...«⁴⁹

No to je i stoljeće veće izgradnje Senja i intenzivnog kulturnog života.

G. 1497. vjerojatno je katedrali dodao sakristiju⁵⁰ senjski biskup Andrija iz Modene — kako to spominje natpis nad njenim vratima, nad kojima je uzidana i grobnica značajnog državnika i senjskog biskupa Ivana de Cardinalibus iz 1392. g. Taj isti biskup Andrija možda je dodao katedrali i zvonik pred njom, koji je u to vrijeme jedva nešto nadvisivao crkvu i bio vjerojatno iz strateško-vojnih razloga izgrađen u obliku kule (kako ga prikazuje Valvasor i drugi, a istom je 1826. pod biskupom Ježićem bio oblikovan u duhu 19. st.), što je moralo dati nov prostorni doprinos kaptolskom trgu.

Već je spomenuto da je u to doba postojala crkva sv. Duha,⁵¹ za koju kaže Sladović 1856. da ju je njegov otac pretvorio u magazin, a stric u stambenu kuću. Magdić pak 1877. kaže da je u 18. st. bila pregrađena u carinarnicu.

To stoljeće ostavilo nam je do danas i jednostavne, ali zanimljive stambene objekte sa uzidanim natpisima, i to glagoljicom na Gorici 24 iz 1477. g.⁵² sa natpisom: OVO E ARMA G/ospo/D/i/NA MARTINA ARHIPR/va/DA SENSKO-GA VNUKA SPAROŽIĆ/A/, i onaj iz 1483. g. u ul. Hreljanovića 4: POP'GR-ZAN'BIŠE PRAVADN/i/K.⁵³ Na kući Martina Živkovića, brata senjskog biskupa, sačuvan je latinski natpis iz 1487. g.:⁵⁴ DOMVS MI. MARTINI XIFCHO-VICH AVRIFABERI /sic/ DE SEGNA. MCCCCLXXXVII DIE VIII GVNI.

Iz istog stoljeća bio je »asyl«,⁵⁵ koji je još 1902. g. postojao, a za koji tradicija kaže da je služio kao utočište zločincima, azil progonjenih, dok neki

smatraju da je to bila gradska vijećnica na tipičnom srednjovjekovnom malom trgu zvanom »Dvorac«.

To je doba postojanja senjske štamparije,⁵⁶ čiji lokalitet još nije sa sigurnošću utvrđen, no zna se da je bila »v hiži rečenoga gospodina arhižakna (Silvestra Bedričića) ...« 27. VIII 1507. To je najstarija štamparija na Balkanu, čije izdanje — Misal — iz 1494. g. nosi oznaku mjesta izdanja (v Seni).

Ovo petnaesto i šesnaesto stoljeće dalje oblikuju grad. Tkivo već oformljenog grada — sudeći po njegovu još danas srednjovjekovnom karakteru — obogaćuje se novim objektima, izgrađenim u duhu svog vremena i često ne više tako skromnim. Od njih su do danas sučavane: palača Vukasović sa svojim gotičkim detaljima (i prije poslijeratne pregradnje), očito u baroku pregrađivana kada joj je nadodan balkon. Sudeći po gotičkoj trifori u II katu iz tih stoljeća je i palača Daničića, zatim kuća knezova Posedarića sa gotičkim i renesansnim detaljima prozora, prozorskim klupčicama i konzolama, grubo pregrađena 1935. g.⁵⁷ pa dvorišni dovratnik tipične gotičke profilacije sa natpisom:⁵⁸ ANNO DNI. 1541 DIE 5 APR. NON NOBIS DOMINE SED NOMINI TVO DA GLORIAM. FRANCISCUS SVBRANICH PROPRIIS IMPENSIS. Zatim je tu, po karakteru posve drugačija, renesansna palača zvana »Lavlje dvorište«,⁵⁹ nazvana tako po konzolama u obliku lavljih glava u cortilu ove jedine prostorne renesansne kreacije Senja. Neki drugi objekti iz tog vremena, o kojima postoje podaci, srušeni su: tako kuća Jurja Blagačića iz 1522. g.,⁶⁰ crkvice sv. Jurja iz 1540. g.,⁶¹ kuća Bassani-Sachi sa natpisom iz 1511. g.⁶² i drugi. A mnogi postojeći objekti sačuvali su do danas pojedinačne detalje prozora i vrata u gotičkom stilu koji kao i ostali arhitektonski izraz dolazi ovdje u provinciji u retardaciji i dulje se zadržava.

Sredinom 16. st., kada se zbog sve veće opasnosti od Turaka ruše svi objekti izvan zidina i podiže utvrđeni Nehaj kao pojačanje obrane grada, uz vjerojatno druge objekte, smještava se u grad i samostan sa crkvom sv. Franje. On unosi u aglomeraciju grada rezerve čistog zraka, zelenila, a da bitno ne mijenja karakter trga i ulica koje teku svojim stoljetnim tokovima. Utvrde se i dalje pojačavaju.⁶³ Prema nepoznatom talijanskom piscu iz 1621. g. papa Leo X (1513—1521) dao je sagrađiti najljepšu i najčvršću kulu, te je za svoga života u njoj držao dvadeset i pet pješaka i nekoliko konjanika za obranu, a te vojnike plaćao je i njegov nasljednik, papa Klement VII (1523—1534) u spoznaji da je Senj branište protiv Turaka i predziđe Italije. G. 1514. naređuje Senjanima kralj Vladislav da novce što im je svojedobno bio poslao papa Aleksandar za popravljjanje gradskih zidova i kula, a koji su bili potrošeni u privatne svrhe, utjeraju i upotrijebe za predviđene radove,⁶⁴ a u junu 1550. godine⁶⁵ pukovnik Ivan Lenković izvještava — među mnogobrojnim svojim izvještajima — o nužnim gradnjama i popravcima na hrvatskim krajiškim gradovima, te spominje poimence sve senjske kule i popravke koji su na njima potrebni i upozorava na potrebu izgradnje jedne jake utvrde sa cisternom, na brijegu iznad mjesta. G. 1558. doista izgrađuju Nehaj, tu arhitektonski jednostvenu utvrdu, što svojom šturom, teškom masom, snažnom siluetom dominira Senjom i okolinom, a koja i do danas ostaje simbol Senja. Kukuljević u svojim Natpisima pripisuje da je u drugom katu tvrđe, u sobi nazvanoj od Padillona, naišao na natpis⁶⁶ koji o tome govori.

U tim burnim danima, iza pada Jajca 1528. g., naročito pak poslije pada Klisa 1537. g., kada se velikim dijelom u Senju koncentriraju izbjeglice iz svih

krajeva što su ispod turskog jarma pobjegli ili uskočili,⁶⁷ Senj je morao biti vrlo napučen.

Još uvijek živa opasnost od Turaka osjeća se i na pragu 17. st., pa kape-tan-senjski Danilo Barbo 9. oktobra 1600. g.⁶⁸ preporučuje nadvojvodi Ferdi-nandu među ostalim da »u Senju treba popraviti veliki turanj i gradsko platno koje je jako porušeno...«

Mirom u Madridu 1617. g. završava uskočka epopeja u Senju; Uskoci se moraju iseliti iz grada.

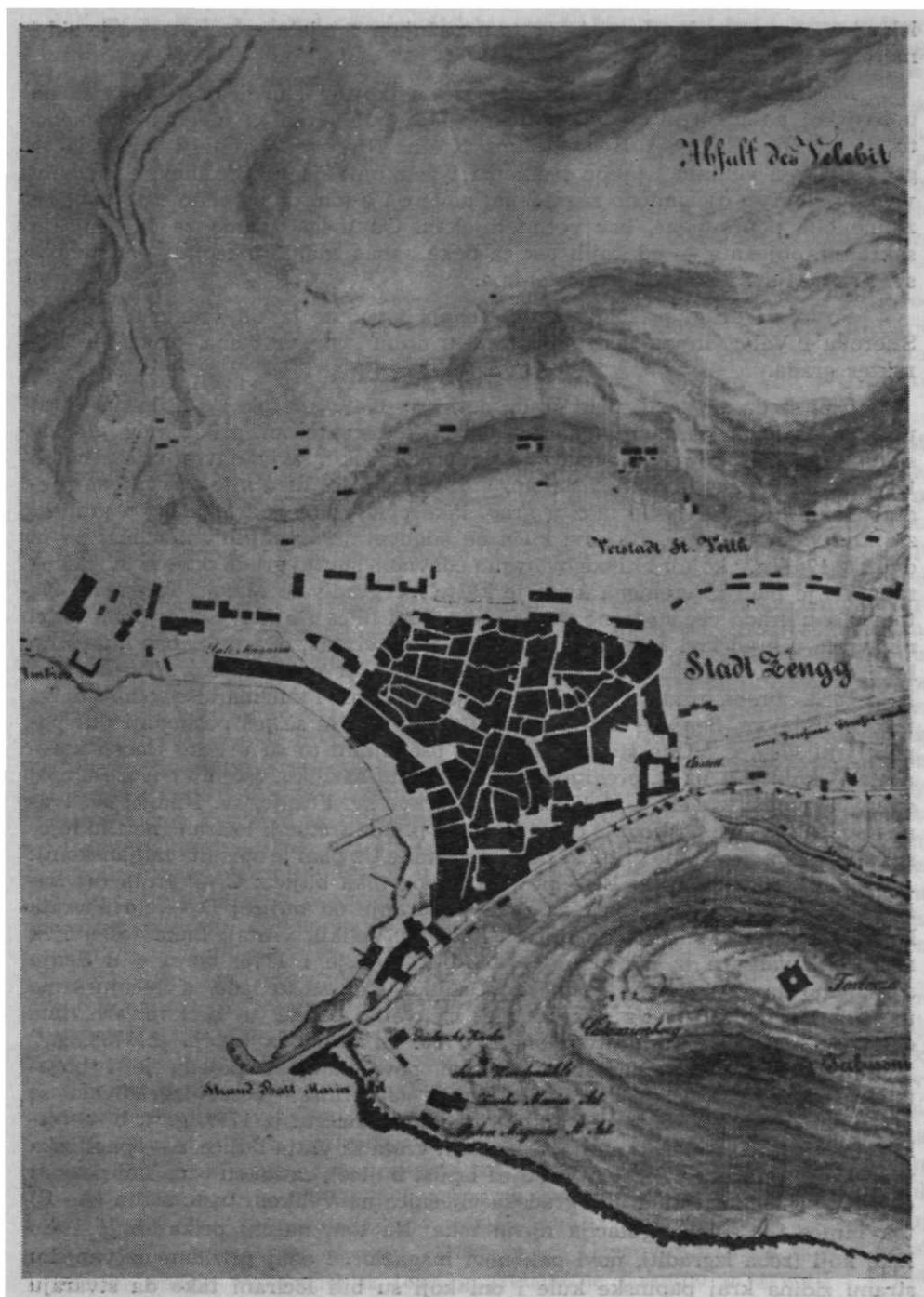
U Senj ulazi njemačka posada, a 1640. g. Ferdinand daje Senju novi sta-tut.⁶⁹ Taj je statut bio na snazi sve do vremena Marije Terezije. I u njemu su neki paragrafi povezani s izgradnjom. Tako npr., § CXLIX: Tko je htio kupiti kuću, morao je u gradsku blagajnu platiti jedan dukat. Ili u urbanistič-kom smislu vrlo je važan § CLXXIX koji kaže: Ni jedna zgrada nije se smjela u gradu sagrađiti koja bi bila na štetu gradskim zidinama ili obrani grada, pod kazan smrti i konfiskacije imovine. Kako su još zidine bile važne, ilustrira i § CLXXX: Bilo je plemićima, građanima i stanarima grada Senja zabranje-no upotrebljavati zarobljene Turke kao pastire ili težake oko gradskih zi-dina, da se ne bi zarobljenicima pružila prilika da istraže puteve i položaj te sta-nje grada. U § XXVII (kao da opetuje čl. 27. statuta iz 1388. g.) kaže se da rek-tori (suci) na glas zvona svaki utorak, četvrtak i subotu, pod ložom Kampuzia ili blizu magazina od soli, imaju suditi. U jednom dokumentu porodice Homolić iz 1625. g.⁷⁰ kaže se da su sazivani zvonom crkve sv. Marije Magdalene. Magdić kaže: »veliko vijeće ili senat sazivali su sudci u XVII. vijeku zvonom crkve sv. Jurja.«⁷¹ — U § LXXX. Spominju se »vrata trgovine — citra ecclesiam — sv. Ivana Krstitelja...«

Senj je u to vrijeme najznamenitiji trgovački grad Hrvatskoga primorja i trguje s Italijom, sjevernom Afrikom, Levantom.

Iako je gradski zid bio ponovno utvrđen tek nešto prije Madridskog mira, bujica je — kasnije regulirani »Potok« — 24. kolovoza 1647. g. razorila dio gradskog zida i više od 50 kuća.⁷²

Senjske zidine bile su stalna briga građana i vlasti, pa su u tom stoljeću dva vojna inženjera imala dužnost da izvještavaju o njihovu stanju. Ti su izvještaji ilustrirani ujedno i prvim zanimljivim i vjerodostojnim grafičkim dokumentima.

Pieroni⁷³ g. 1639. daje izvještaj o Senju gdje kaže da je opkoljen visokim zidovima od kamena, s mnogim tornjevima, kako to pokazuje i njegov nacrt, i sa malo zatona morske obale što mu služi kao luka. Na najvišem platou obližnjeg brda da je kaštel kvadratnih zidova, koga zovu »forteca«... da ima dva sprata i vrlo dobru cisternu. Okolo kaštela nema jarka jer ga ne dozvoljava pretvrdi kamen od kojeg je čitavi brijeg... Zatim izvještava o lošem stanju zidina i kula i o potrebnim na njima popravcima i, konačno, da bi u luci bilo potrebno obnoviti drveni most koji ide u more i služi kao pristanište malim barkama što ne mogu stajati na obali... Dijelom je to vidljivo iz njegovih nacрта. U samim zidinama su troja vrata koja vode u grad: kod kaštela su to »porta di terra«, kod luke »porta a mare« i jedna u blizini (Šabac) kule na moru. Tom je nacrtu vrlo sličan, premda još detaljniji, poznati i često reproducirani nacrt Martina Stiera iz šezdesetih godina 17. st.⁷⁴ On je i opisan, sve kule naznačene su imenima (djelomično drugačijim nego što ih je dao Lenković 1550. g.), a urisana je i bujica. U svom izvještaju daje prijedlog o popravcima na zidinama i o utvrđenju, a spominje (i urisana su) i dvojna vrata za ulaz i

Sl. 17. — Plan Senja iz 1859. (Beč, Ratni arhiv: G I h 1510)

izlaz bujice, uz opasku da su ta vrata nepažnjom ostajala zatvorena, pa je zid i na tim mjestima oštećen.

Mnogo puta su citirani i opisi Valvazorovi koji je između 1658—1663. služio u senjskoj posadi. Oni su uz grafički prikaz publicirani u njegovu znamenitu djelu: *Die Ehre des Herzogthums Krain*. Njegove obavijesti kažu da je grad okružen velikim i jakim zidinama i velikim i čvrstim kulama s mnogim vratima koja su djelomično zagrađena; govore i o tom da su očito u to vrijeme zidine bile popravljene, bar većim dijelom. Od njega znamo za 12 senjskih sakralnih objekata — od kojih tek za neke danas znamo lokaciju — uz crkve sv. Franje i sv. Nikole sa samostanima.

Postoje i drugi prikazi zidina, Nehaja i vedute iz tih vremena koje uz Stierovu i Valvasorovu, iako stilizirano u duhu svog vremena, prikazuju karakter grada.

Čini se da najstariji plan grada datira iz 1749. g.⁷⁵ Iako je očito da je taj urbanistički plan potpuno netačan, on ipak karakterom prikazanog uličnog spleta jasno ilustrira tip sredovječnog grada uskih krivudavih ulica, malih trgova izuzev zborišta pred kaštelom. Vidi se kako još luka nije oformljena i jedino se uz nju vidi jasno ulaz u grad, iako očito jedna ulica udara u gradski zid kod »Malih vrata«. Blokovi kuća ne odgovaraju kasnijim snimcima, pa ni onim iz 1763. g.⁷⁶ koji u biti odgovaraju nedavnom stanju grada prije II svjetskog rata. To je plan iz vremena kada je kaštel pregrađivala Marija Terezija.⁷⁷ Na tom planu grada već su jasno naznačeni tokovi ulica i njihov splet. Osim ulaznih vrata u grad kod kaštela još se vide »Mala vrata«, ona uz Šabac kulu i do luke (morska). Izgradnja se približila zidinama, jer nakon poraza Turaka kod Beča 1683. obrana gradova, pa tako i Senja, zidinama i kulama više se ne smatra tako potrebnom. Senjske zidine počinju propadati, te se još posljednji put popravljaju 1747. g.⁷⁸ Ono što taj plan čini osebnim to su urisani tlocrti katedrale — koja je u 18. st. pregrađena u trobrodnu baziliku, o čemu govore u njoj sačuvani napisi iz 1714. g. i 1752. g.⁷⁹ — crkve sv. Franje, sv. Nikole, sv. Ivana i sv. Duha. Ove posljednje dvije samo su prema tradiciji locirane na tim mjestima, a ovdje ih vidimo grafički dokumentirane. Uz plan je opis (na talijanskom): A — sadašnji tok bujice; B — projekt novog toka bujice; C — vrata (uz kaštel) koja bi trebalo zatvoriti za veće osiguranje od bujice; D — nova vrata koja bi trebalo napraviti (na mjestu kasnijih Velikih vrata). Luka još uvijek nije oblikovana, a iz dnevnika Josipa II,⁸⁰ koji je i 1775. boravio u Senju saznajemo da »... u Sonju nema uopće luke, i da se tu lađe učvršćuju samo užetima i sidrima...« Uz neke druge sačuvane nacрте u bečkim arhivima ovdje su možda najzanimljiviji oni iz 1785. g. i njihova kopija iz 1788. g.,⁸¹ jer uz plan grada sa urisanim zelenim površinama pripojena je i bogata legenda. Npr: a — Jozefinska vrata (Jozefinska cesta izgrađivala se 1776/9, a Velika ili Jozefinska vrata vidi već na nacrtu iz 1779. g.⁸²), b — biskupska vrata, c — morska vrata, d — stara vrata ili vrata bujice, e — paulinska vratašca (na mjestu Stierovih vrata za ispušt bujice), zatim su označeni poznati objekti: kaštel, katedrala itd., gradska vijećnica na Velikom trgu, zatim (A—B) tok bujice i (C—D) regulacija njena toka. Na tom nacrtu prikazan je i dio luke koji treba izgraditi, novi gat, novi magazini: i onaj prizidan uz vanjsku stranu zidina kraj papinske kule i oni koji su bili locirani tako da stvaraju luci obranu od bure, itd. Iz iste su godine i detaljni planovi izgradnje luke i odvoda bujice — Filipa baruna Vukasovića (1755—1809),⁸³ i neki drugi.

To je stoljeće dodalo mnoge objekte gradu koji se sad širi i izvan zidina: crkvu sv. Ambroza 1728. g. (srušena nakon II sv. rata), kuća Domazetovića iz 1744⁸⁴ sa natpisom, nešto je kasnija kuća »Verein« (također vlasništvo obitelji⁸⁵) te prema stilskim oznakama palača Carina unutar zidina. G. 1790. gradi se izvan zidina pravoslavna crkva; tom je prilikom izdan spomen-list u kome su ucrtani mnogi objekti izgrađeni u tom stoljeću. U 18. st. počinje proces negacije gradskih zidina. Stoljećima zatvoreni grad, kome su ulazna vrata predstavljala čvorišne tačke, postepeno se otvara prema moru i svojim predgrađima i s njima se sve više spaja. Taj se proces nastavio u 19. i 20. stoljeću kada se ta granica potpuno briše, a zidine se počinju rušiti.

Senj je još uvijek vrlo živ prometni i trgovački centar, a razvija se i brodogradnja. Zlatno doba senjske trgovine je od 1824 do 1862. g. Iza toga započinje pad senjskog prosperiteta jer trgovački putovi⁸⁶ počinju voditi preko Trsta, zatim preko Rijeke (riječka pruga izgrađena je 1873. g.), pad koji se jednako kao i prosperitet očitovao u slici grada.

Feudalizam je u 18. st. ušao u fazu zaoštavanja unutarnjih suprotnosti i razvija se u feudalni apsolutizam kad nastaje karakterističnog obilježja starih slobodnih gradova, pa se struktura naših gradova pomalo mijenja. Još više se mijenja u drugoj polovini 19. st. i na početku 20. st. kad kapitalistička ekonomika unosi i u urbanističku sliku grada velike promjene.⁸⁷ Izgrađuju se objekti potpuno izvan mjerila svog okoliša, a zbog pomanjkanja svakog kulturno-historijskog osjećaja ruše se historijski vrijedni objekti i uništavaju karakteristične ambijentalne vrednote. U Senju tome doprinose elementarne nezgode. G. 1810. gori sjemenište (do 1806. franjevački samostan) koje se obnavlja 1816,⁸⁸ a 1825. izgorjela je gradska vijećnica sa velikim dijelom bogatog arhiva. Od većih građevnih zahvata u to vrijeme treba spomenuti Ožegovićevu izgradnju biskupskog dvora 1839. g.⁸⁹ izvan zidina. Još početkom stoljeća Filip Vukasović izgrađuje cestu uz more koja vodi preko Senja, te počinje izgradnjom Lujzijske ceste.⁹⁰ G. 1843. Josip Kajetan Knežić obnavlja arzerfinsku cestu koja u to vrijeme kao spoj sa zaleđem ima značaj trgovačke arterije za Senj. Luka se dalje izgrađuje 1856. g. i 1869. Zgrada gimnazije, dimenzija izvan senjskog mjerila (danas stambena zgrada u blizini kaštela) nastaje 1850. g. pregradnjom dviju obiteljskih kuća patricijske senjske obitelji Čolić.⁹¹ Izgradnjom luke i rušenjem, odnosno djelomično uzidavanjem ili prezidavanjem kula i zidina na morskoj strani, grad se otvara prema moru, a istovremeno izgradnjom luke i rušenjem, odnosno djelomično uzidavanjem ili prezidavanjem kula i zidina na morskoj strani, grad se otvara prema moru, a istovremeno izgradnjom srazmjerno visokih objekata na tom frontu prema moru grad kao da stavlja na se masku, proces vidljiv u većini naših jadranskih gradova, karakterističan za to razdoblje. Obala prva potpuno mijenja svoj stoljetni karakter, pogotovo rušenjem crkve sv. Nikole sa samostanom 1874. g.⁹² — koji je do 1785. bio pučka škola — kada na mjestu kontinuirano ozidane fronte prema moru nastaje rascjep — kasniji Frankopanski trg, danas Trg oslobođenja. U isto vrijeme ruše se i »Mala vrata«.⁹³ G. 1888. crkva sv. Franje — koja je uz onu sv. Nikole bila panteon senjskih uglednika — restaurira sa,⁹⁴ a isto tako i katedrala: najprije još početkom tog stoljeća i 1865. g. za Ožegovića,⁹⁵ kada dobiva klasiističke oblike. Po osnovi iz 1899. g. trebala se potpuno pregraditi i bogato »uresiti«.⁹⁶ Do toga srećom ne dolazi, no ipak se ruši stari toranj i niski objekt što ga je spajao sa katedralom. Novi se toranj podiže 1900. g.⁹⁷ U isto vrijeme

ruši se i »turanj« gdje je bio zatvor, zbog izgradnje tvornice duhana, a još 1896. g. pregrađen je kaštel i dane su mu, njemu strane, klasiističke fasade.

Grad je 1869. g. u 502 kuće imao oko 3000 stanovnika,⁹⁸ a oko 1900. g. 3150 stanovnika.⁹⁹

Grafički dokumenti, planovi iz g. 1839, 1857, 1859, 1863¹⁰⁰ i fotografije sačuvane u arhivima ili kod privatnika ilustriraju gornje navode, ilustriraju grad srednjovjekovnih tokova ulica i osnovnog tkanja, kome naročito posljednja stoljeća dodaju objekte svog vremena i svojih karakteristika, a da se plan grada u biti ne mijenja. Pa ipak šire se ulice i trgovi i dalje se ruše tipične senjske »balature«, tipične za ruralni tip kuće, cijeli se objekti »moderniziraju«, a profilirani kameni dovratnici i doprozornici premazuju se bojom, vapnom i žbukom, ma da se na njima nalaze napisi i datumi. Kod popravka fasade na katedrali 1923. g. prezidana je slijepa balustrada¹⁰¹ romaničkog karaktera, koju ponovo otkriva restauracija katedrale što ju je oko 1950. godine izvršio arh. Harold Bilinić. I ta je katedrala u II svjetskom ratu prilikom bombardiranja 1943. g. bila teško oštećena kao i 80% senjskih zgrada.¹²⁰ Tada je potpuno srušena crkva sv. Franje (osim zvonika čiji arhitektonski snimak postoji iz 1894. g.), memorijal senjske slavne prošlosti, i mnogi drugi objekti: na Malom trgu kuća Bassani-Sacchi iz 16. st., na »Širokoj kuntradi« kuća Blagaića sa natpisom iz istog stoljeća, biskupski dvor iz 1839. g. itd., a mjestimično su devastirani cijeli sklopovi i tako uništeni karakteristični ambijenti.

Posljedice rata su u Senju još uvijek teško prisutne, iako se do danas mnogo ruševina raščistilo i mnogo toga obnovilo, sagradilo.

Najviše se promijenio karakter »Malom trgu«, koji iza raščišćavanja ruševina postaje velik, ali novom izgradnjom do sada ostaje neartikuliran. Na njemu se 1950. godine izgradio objekt tržnice,¹⁰³ a 1960. parna pekara.¹⁰⁴ Palača Carina (biskupija) koja je restaurirana 1961—1964.¹⁰⁵ otvara na taj trg jedno svoje pročelje.

Plan grada uz more djelomično također mijenja karakter izgradnjom jačanske magistrale, što se g. 1953. završava na tom dijelu koji prolazi Senjom uz more. Prilikom njene izgradnje porušeni su neki historijski objekti (magazini i kule).

Spomenut ćemo neke važnije objekte koji su poslije rata restaurirani, pregrađeni ili sagrađeni unutar i izvan ostataka starih gradskih zidina.

G. 1955. obnavlja se Šabac kula¹⁰⁶ za lučku kapetaniju, 1956. g. izvedena je na podnožju ispod Nehaja, između pećina i Kolana vrlo uspješna ljetna pozornica.¹⁰⁷ Stara gimnazija¹⁰⁸ 1956. pregrađuje se u stambeni objekt, a od 1955. g. dalje podiže se nekoliko stambenih objekata¹⁰⁹ u aleji S. S. Kranjčevića. Velika zgrada magazina, bivša palača¹¹⁰ Ježić pregrađuje se 1960. u prizemlju u restauraciju, a u katovima u stambeni objekt. Iste godine podižu se prve hale Drvno-industrijskog poduzeća,¹¹¹ dok se od 1960. g. dalje uz magistralu, na sjevernom prilazu u Senj, izgrađuje stambeno naselje¹¹² Mundarićevac.

Na trgu uz kaštel, na mjestu Đačićeve kuće, podiže se stambeni objekt g. 1962-3,¹¹³ a 1963. g. završava se i obnova prizemlja, I. kata te djelomično II. kata palače Vukasović¹¹⁴ za gradski muzej. Iste godine izgrađen je hotel »Nehaj« na mjestu srušenih kuća na obali (gostionice »Putnik«, Kriškovićeve i Hreljanovićeve kuće).¹¹⁵ Također se 1963. g. ruše od bombardiranja teško oštećeni magazini soli na obali, te se na njihovu mjestu podižu upravne zgrade¹¹⁶ i stambeni objekti.¹¹⁷ Uz zidine Kolana u izvanredno pogodnom prostoru podruma starih senjskih magazina — srušenih djelomično za vrijeme rata, grubo raš-

čišćenih 1946-7. i konačno 1953. kad je izgrađena magistrala — 1964. g. započinje uređenje primorske konobe.¹¹⁸ Također se započinje izgradnjom kulturnog centra za grad i općinu¹¹⁹ — između tvornice »Neda Knific« i početka aleje S. S. Kranjčevića uz »Velika vrata«, dakle izvan zidina — gdje se kod kopanja za temelje naišlo na temelje rimskih terma (hipocaustuma i mozaika).

Već 1963. g. započinju pregradnje i za obnovu interijera¹²⁰ i ulaza¹²¹ tvrđave Nehaj.

Preostaje još mnogo toga da se učini. Pred urbanistima i arhitektima stoji vrlo teška i odgovorna zadaća da projektira, obnovi i izgradi takav grad — ne samo gabaritom, nego i po karakteru izgradnje — koji bi sintetizirao suvremene zahtjeve i sve pozitivne vrednote svoje stoljetne šture izgradnje grada opore klime u kojem gotovo nema arhitektonskih utjecaja iz stranih kulturnih sredina. Jer to je jedini grad našeg Jadrana koji je znao očuvati svoju slobodu i nije nikad potpao ni pod Mlečane ni pod Turke — koji je svojom historijskom i kulturnom ulogom zavrijedio svu našu pažnju.

BILJEŠKE

¹ J. Klemenc: Senj u prethistorijsko i rimsko doba, Hrvatski kulturni spomenici: Senj, Zagreb 1940, str. 1-10.

² P. Lavedan: Histoire de l'Urbanisme, Antiquité-Moyen Age, Paris 1926; str. 98-104.

³ Viollet-le-Duc: Dictionnaire raisonné de l'architecture française, t. 6, Paris 1875; str. 260.

⁴ A. Mohorovićić: Analiza historijsko-urbanističkog razvoja grada Zagreba, Zagreb 1952; strana 27.

⁵ E. Brinckmann: Stadtbaukunst, 1920; str. 5.

⁶ P. Lavedan: op. cit. str. 223.

⁷ M. Prelog: Poreč grad i spomenici, Beograd 1957; str. 6.

⁸ A. Mohorovićić: op. cit. str. 28-29.

⁹ A. E. Brinckmann: op. cit. str. 7.

¹⁰ A. E. Brinckmann: op. cit. str. 13-16.

¹¹ P. Lavedan: op. cit. str. 231-235.

¹² P. Lavedan: op. cit. str. 464-485.

¹³ Viollet-le-Duc: op. cit. str. 232.

¹⁴ C. Sitté: The Art of Building Cities — 1945 (Stadtbau — 1889), str. 2-30.

¹⁵ I. Kukuljević-Sakcinski: Njke gradine i gradovi u kraljevini Hrvatskoj, sv. II: grad Senj, Zagreb 1869; str. 2. — P. Tijan: Grad Senj u povijesti i kulturi hrvatskog naroda: HKS: Senj, Zagreb 1940; str. 13 — i drugi.

¹⁶ M. Sladović: Povesti biskupijah senjske i modruške ili krbavske, Trst 1856; str. 16. — J. Francišević: Stolna crkva u Senju sa zvonikom iz g. 1000, Bogoslovna smotra XV. Zagreb 1927; str. 420-422. (prema Riter-Vitezović: Kronika ilirski spomenak vszega szveta vekov...).

¹⁷ I. Kukuljević-Sakcinski: op. cit. str. 3. — P. Tijan: op. cit. str. 15. — i drugi.

¹⁸ I. Kukuljević-Sakcinski: op. cit. str. 2.

¹⁹ V. Klaić: Darovnica kralja Bele III (IV) krčkih knezovima za Senj jest patvorina, Vjesnik hr. hrv.-slav.-daim.-zemaljskog arhiva I, Zagreb 1899; str. 262-272. — P. Tijan: op. cit. str. 14-15.

²⁰ I. Kukuljević-Sakcinski: Nadpisi sredovječni i novovječni na crkvah, javnih i privatnih sgradah itd. u Hrvatskoj i Slavoniji, Zagreb 1891; str. 235, br. 784.

²¹ Lukša Beritić: Urbanistički razvitak Dubrovnika; str. 13-18.

²² M. Barada: Hrv. vlasteoski Feudalizam, JA, Zagreb, 1952. knj. 44. str. 14.

²³ S. Ljubić: Listine o odnosajih između južnog Slavenstva i mletačke republike Knjiga I (Monumenta), Zagreb 1868; str. 76-77, XCVIII. i dalje.

²⁴ I. Kukuljević-Sakcinski: Njke gradine... str. 3. — V. Klaić: Grada za topografiju ličko-krbavske županije u srednjem vijeku. Vjesnik hrv. arheološkog društva VI, Zagreb 1902; str. 4-5 (prema Farlati: Illyric. s. IV, 120) — M. Sladović: op. cit. str. 243.

²⁵ V. Klaić: Darovnica kralja Bele III... str. 271.

²⁶ S. Ljubić: Listine... knj. III, Zagreb 1872; str. 111-179, 316 itd.

²⁷ S. Ljubić: op. cit. str. 414; XLII.

²⁸ S. Ljubić: Listine I... str. 225, 245, 432. — S. Ljubić: Listine IV... str. 59, 106. i drugi.

²⁹ P. Tijan: op. cit. str. 15.

³⁰ P. Tijan: op. cit. str. 16.

³¹ I. Kukuljević-Sakcinski: op. cit. str. 5.

³² P. Tijan: op. cit. str. 16.

³³ I. Kukuljević-Sakcinski: op. cit. str. 4.

³⁴ P. Rogić: Prilog topografiji srednjovjekovnog Senja. Živa Antika, god. I. sv. 2. Skoplje 1951; str. 271-273. (prema Cod. dipl. XV. 365-371).

³⁵ I. Kukuljević-Sakcinski: op. cit. str. 4 — i drugi.

- ³⁴ S. Ljubić: *Listine I*, str. 148: CCCI.
- ³⁵ G. Szabo: *Arhitektura grada Senja*, u HKS: Senj, Zagreb 1940; str. 42.
- ³⁶ J. Frančišković: *Crkva sv. Franje u Senju*, Bogosl. smotra XIX, Zagreb 1931; str. 413 (prema Farlati: *Illyr. s. t. IV*, 120). — M. Sladović: op. cit. str. 256—257.
- ³⁷ M. Sladović: op. cit. str. 257—258.
- ³⁸ V. Klaić: *Gradnja za topografiju...* str. 5, (prema Farlati: *Il. S. IV*, 131).
- ³⁹ R. Lopašić: *Spomenici hrvatske Krajine I (Monumenta)*, Zagreb 1884; str. 18: XI.
- ⁴⁰ R. Lopašić: *Spomenici hrvatske Krajine II (Monumenta)*, Zagreb 1885; str. 19: XVIII, str. 23: XXIV.
- ⁴¹ *Historija naroda Jugoslavije I*, Zagreb 1953; str. 754—755.
- ⁴² P. Tijan: op. cit. str. 18.
- ⁴³ S. Ljubić: *Suđine V*, Zagreb 1875; str. 100—102: CVII.
- ⁴⁴ S. Ljubić, op. cit. str. 106: CXIII.
- ⁴⁵ P. Tijan: op. cit. str. 19. — i drugi.
- ⁴⁶ I. Kukuljević-Sakcinski: op. cit. str. 5.
- ⁴⁷ I. Kukuljević-Sakcinski: op. cit. str. 8.
- ⁴⁸ J. Frančišković: *Stolna crkva u Senju...* str. 417—430.
- ⁴⁹ I. Kukuljević-Sakcinski: *Nadpisi...* str. 238, br. 793, 794. — i drugi.
- ⁵⁰ B. Fučić: *Glagojska epigrafska grada Senja*, *Vijesti društva muzejsko-konzervatorskih radnika NR Hrvatske*, god. V. br. 6, Zagreb 1956; str. 183 — kako je ispravljeno čitanje Kukuljevićevih *Nadpisa* str. 237, br. 789.
- ⁵¹ I. Kukuljević-Sakcinski: *Nadpisi...* str. 238, br. 791.
- ⁵² M. Magdić: *Topografija i poviest grada Senja*, Senj 1877. — I. Kukuljević Sakcinski: *Nadpisi...* str. 238, br. 792. — P. Tijan: *Senj*, Zagreb 1931; str. 22. — P. Tijan: *Sudbina senjskih starina*, *Obzor*, 13. V. 1936. — G. Szabo: *Arhitektura grada Senja...* str. 45. — A. Glavičić: *Vodič po Senju i okolici*, Rijeka 1962, str. 20 — i drugi.
- ⁵³ M. Magdić: op. cit. — P. Tijan: op. cit. — G. Szabo: op. cit. 46 — i drugi.
- ⁵⁴ M. Breyer: *Senj — kolijevka hrvatskog tiskarstva*, HKS: Senj, str. 53—58. — V. Krajač: *Stara glagojska stamparija u Senju*, *Vijesti muz. i konz. Hrv. g. IX*, br. 1; str. 20—26. — V. Krajač: *Konzervatorska i urbanistička problematika Senja*, *Vijesti društva muz-konz. radn. NRH*, Zagreb 1956, god. V. br. 6; str. 167—168.
- ⁵⁵ P. Tijan: op. cit. — i drugi.
- ⁵⁶ I. Kukuljević-Sakcinski: op. cit. str. 241, br. 807, — i drugi.
- ⁵⁷ M. Magdić: op. cit., — i drugi.
- ⁵⁸ G. Szabo: op. cit. str. 45 — B. Fučić: op. cit. str. 183, — i drugi.
- ⁵⁹ P. Tijan: *Bilješke uz slike*: HKS: Senj, str. 59.
- ⁶⁰ I. Kukuljević-Sakcinski: *Nadpisi...* str. 240, br. 800.
- ⁶¹ M. Magdić: *Papinska kula u Senju*, *Jutarnji list*, 7. 9. 1912.
- ⁶² I. Kukuljević-Sakcinski: *Njeke gradine...* str. 7.
- ⁶³ R. Lopašić: *Spomenici hrvatske Krajine III (Monumenta)*, Zagreb 1889, str. 399—401.
- ⁶⁴ I. Kukuljević-Sakcinski: *Nadpisi...* str. 245; br. 819.
- ⁶⁵ I. Kukuljević-Sakcinski: *Njeke gradine...* str. 8. — i drugi.
- ⁶⁶ R. Lopašić: *Spomenici hrv. Krajine I*; str. 280: CXCV.
- ⁶⁷ M. Magdić: *Statut kralja Ferdinanda III. od godine 1640. za grad Senj*; VZA II 1900; str. 78—96. — M. Magdić: *Senj u XVII. vijeku*; Hrv. Kolo, Zagreb 1910, knj. VI, str. 43—61.
- ⁶⁸ M. Magdić: *Prilozi za poviest starih plemićkih porodica senjskih*, *Starine*, knj. XVII, Zagreb 1885; str. 71—74.
- ⁶⁹ M. Magdić: *Statut kralja Ferdinanda...* str. 79.
- ⁷⁰ I. Kukuljević-Sakcinski: op. cit. str. 13 i 15 (prema Vitezović: *Kronika...*).
- ⁷¹ R. Lopašić: *Spomenici hrv. Krajine II*, str. 185—186: CXII, str. 195: CXVI. — E. Laszowski: *Izveštaj Ivana Pieronija o hrvatskim krajaškim gradovima i mjestima god. 1639*, *Starine XIX*, 1898?, str. 12—24.
- ⁷² Beč, nacionalna biblioteka, odoio rukopisa: br. 8608, fol. 62 i 100—104. — E. Laszowski: *Važan rukopis Martina Štera*, VZA X, 1908, str. 197—202.
- ⁷³ Beč, ratni arhiv: *Inl. C. VII. No 6/1*.
- ⁷⁴ Beč, arhiv dvorske komore: 0—162.
- ⁷⁵ I. Kukuljević-Sakcinski: *Nadpisi...* str. 256, br. 862. — i drugi.
- ⁷⁶ M. Magdić: *Papinska kula...*
- ⁷⁷ I. Kukuljević-Sakcinski: op. cit. str. 255, br. 856. — J. Frančišković: *Posveta stolne crkve u Senju*, Bogosl. smotra XIX, Zagreb 1931; str. 339—343.
- ⁷⁸ Beč, državni arhiv: *Reisen Kaiser Josefs II.* 8.
- ⁷⁹ Beč, ratni arhiv: *G I h 1505* — Beč, nacionalna biblioteka, zbirka karata AA XXX 12.
- ⁸⁰ Beč, ratni arhiv: *G I h 1501*.
- ⁸¹ Beč, ratni arhiv: *K VII 1215*.
- ⁸² I. Kukuljević-Sakcinski: op. cit. str. 254 br. 853.
- ⁸³ G. Szabo: op. cit. str. 46.
- ⁸⁴ M. Magdić: *Topografija i poviest Senja...* — i drugi.
- ⁸⁵ A. Mohorovićić: op. cit. str. 33—39.
- ⁸⁶ M. Magdić: op. cit. i drugi.
- ⁸⁷ P. Tijan: op. cit. str. 73.
- ⁸⁸ G. Szabo: op. cit. str. 36, 37.
- ⁸⁹ P. Tijan: op. cit. str. 70.
- ⁹⁰ P. Tijan: *Sudbina senjskih starina...*
- ⁹¹ P. Tijan: op. cit.
- ⁹² J. Chvala: *Crkva sv. Franje u Senju*; *Viesti društva inženira i arhitekata kod. XV*, (1894) br. 1. — J. Frančišković: *Crkva sv. Franje u Senju*, Bogosl. smotra XIX, Zagreb 1931, str. 411—419. — G. Szabo: op. cit. str. 42—3, — i drugi.
- ⁹³ P. Tijan: *Bilješke...* str. 60.
- ⁹⁴ G. Szabo: *Izveštaj o radu zemaljskog povjerenstva za očuvanje umjetnih i historičkih spomenika u kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji u godinama 1912. i 1913*, *Vjesnik hrv. arheol. društva XIII*, 1913, str. 331—333.

- ¹⁷ Gj. Zzabo: Arhitektura grada Senja ... str. 41.
¹⁸ I. Kukuljević-Sakcinski: Njeko gradine ... str. 2.
¹⁹ Vodič po Senju i okolici, str. 2.
²⁰ Beč, ratni arhiv: Inl C VII No 12, G I h 1508, G I h 1510, Inl C VII No 8.
²¹ I. Frančisković: Stolina crkva u Senju ... str. 423.
²² J. Perić: Rad konzervatorskog Zavoda na Rijeci. Zbornik zaštite spomenika kulture I/1950, Beograd 1951, str. 188—191. — A. Perc: Rekonstrukcija stolne crkve u Senju. Urbanizam—Arhitektura, 5—8, 1951, str. 66—68. — V. Krajač: op. cit. str. 155—157.
²³ Podaci provjereni kod inž. arh. Prpić Krunoslava, šefa Odsjeka za urbanizam, građevinarstvo i komunalne poslove općine Senj.
²⁴ Projektant: Ing. arh. Zigman; građ. proj. Zavod Rijeka.
²⁵ Projektant: Ing. arh. Silva i Mladen Fučić, proj. biro Zelić.
²⁶ Projektant: Ing. arh. Mladen Fučić; Poduzeće za projektiranje pomorskih gradnja »Obala«, Split.
²⁷ Projektant: stud. građ. Zdravko Tomljenović, uz konzultaciju upravitelja n. sveuč. u Senju Rihtarić Milivoja, obrada prilaza: Ing. arh. Prpić Krunoslav.
²⁸ Projektant: Ing. arh. Felice Ada, građ. proj. Zavod Rijeka.
²⁹ Projektant: Ing. arh. Zigman i ing. arh. Kargačin, građ. proj. Zavod Rijeka.
³⁰ Projektant restauracije »Zagreb«: Ing. arh. Prpić Krunoslav, a stambenog dijela: Ing. arh. Karlavariš Vojo, građ. proj. Zavod Rijeka.
³¹ Projektant: Ing. Holender, v. d. dir. građ. proj. Zavoda Rijeka, i »Jugomont« Zagreb.
³² Projektant: Ing. arh. Zigman, građ. proj. Zavod Rijeka.
³³ Projektant: Ing. arh. Čičin-Sajin Andrija, proj. biro Vincek, Zagreb.
³⁴ Projektant: Ing. arh. Fučić Mladen, proj. biro Zelić — razrada proj. biroa Grakalić — uz konzultacije Ing. arh. Sila Zdenko dir. Urbanističkog zav. Rijeka, Ing. arh. Prpić Krunoslava, prof. Ante Glavačića direktora Gradskog muzeja u Senju, konzultant za konstrukciju: Ing. Hudec Mladen.
³⁵ Projektant: Ing. arh. Pletenac Mario, proj. biro »Opatija«.
³⁶ Projektant: Ing. arh. Sulowski, građ. proj. Zavod Rijeka, za upravnu zgradu, a za stambene: Ing. arh. Scarpa Ante, proj. biro građ. poduzeća »Primorje«.
³⁷ Isto.
³⁸ Projektanti: Ing. arh. Čičin-Sajin Andrija, proj. biro Vincek, Zagreb; Ing. arh. Prpić Krunoslav šef Odsjeka za urb. građ. i kom. poslove općine Senj; konzultant: Ing. arh. Sila Zdenko, dir. Urb. zavoda Rijeka.
³⁹ Projektant: Ing. arh. Felice Ada, građ. proj. biro »Primorje« Rijeka.
⁴⁰ Projektant: Ing. arh. Emili Igor, građ. zavod Rijeka.
⁴¹ Projektant: Ing. arh. Denzler Juraj, sveuč. prof. Arhitektonskog fakulteta u Zagrebu.

Zusammenfassung

DIE HISTORISCH-URBANISTISCHE ENTWICKLUNG VON SENJ

von Melita Viličić

Die Stadt Senj hat auch heute nach den schweren Verwüstungen des zweiten Weltkrieges und dem Ausbau in den letzten Jahrhunderten die Physiognomie einer mittelalterlichen Stadt nicht verloren.

Obwohl sie sich höchstwahrscheinlich aus einer vorillyrischen Ansiedlung, die in der Zeit der Römer eine bedeutende Rolle innehatte, entwickelt hatte, so ist diese Kontinuität im urbanistischen Sinne doch nicht sichtbar. Geschichtliche Dokumente über die Bauten oder urbanistischen Pläne und Anlagen gibt es nur sehr wenige; graphische Dokumente haben wir erst aus dem XVI. und urbanistische Pläne aus dem XVIII. Jahrhundert. Nebst dem urbanistischen Plan illustrieren auch architektonische Aufnahmen, unter historischen Bedingungen betrachtet, die Entwicklung der Stadt. Der Aufbau der Stadt wird demnach auch auf Grund der Dokumente betrachtet, wobei die typischen Kennzeichen des mittelalterlichen Urbanismus nicht aus dem Auge gelassen werden dürfen.

Durch die Entwicklung des Feudalismus werden befestigte mittelalterliche Städte zu neuen Wirtschaftszentren, die die Kirche wie auch der Adel in ihren Besitz zu bringen trachten. Das Verhältnis der Stadt und des Feudalherrn wird durch Statuten geregelt (im J. 1388, der Kapitelstatut stammt aus dem J. 1380). Die Stadtplan selbst, das Strassennetz, resultiert aus der spezifischen Form der Verteidigungsmauern hervor, die sich wieder der Bildung des Terrains sowie den hervorragendsten, für das Leben der Stadt wichtigen, exzentrisch gelegen, Bauten anpassen müssen: dem Kastell, in dem die Verteidigung der Stadt konzentriert ist, und dem wichtigsten sakralen Objekt: der Kathedrale. Daraus verfolgt ein System sich windender Strassen das organische Leben der Stadt; die Strassen erweitern sich an den Ecken und bilden kleine Plätze. Dementgegen sind grosse Plätze im mittelalterlichen Urbanismus Versammlungsorte und da sie nicht dem Durchgang dienen besitzen sie die

Qualitäten eines geschlossenen Raumes. Der Platz neben der Kirche befindet sich an deren Längsseite, so auch in Senj (der erste bekannte Bischof von Senj wird in einem Dokument aus dem J. 1169 erwähnt), wo neben der damals noch einschiffigen Demkirche im J. 1271 comes Veit mit seinen Nachfolgern zum ewigen Potestat und Stadtverwalter gewählt wurde. Auch der zweite wichtige Platz in Senj muss schon seit langem zum militärischen Versammlungsort neben dem Kastell geworden sein. (Kukuljević fand auf dem Kastell eine Inschrift aus dem Jahre 1340). Das Gewebe der schon geformten Stadt wird im XV. Jhd. und in den späteren Jahren durch neue Objekte bereichert. In der Mitte des XVI. Jhdts aber werden wegen der Türkengefahr die Objekte ausserhalb der Mauern neidergerissen und die Festung Nehaj wird zur Verteidigung der Stadt, die nach dem Fall von Klis im J. 1537 noch dichter besiedelt wird, als die Uskokken hier Zuflucht suchen, erbaut. Die Mauern werden einige Male ausgebessert, das letzte Mal im Jahre 1747, als sie ihren Zweck schon zu verlieren beginnen. Wie auch andere Städte an der Adria öffnet sich auch Senj allmählich dem Meere und den Vorstädten, mit welchen es sich immer mehr verbindet. Mit dem Ausbau der Eisenbahnstrecke nach Rijeka (Fiume) im J. 1873 hört die Prosperität dieser Stadt auf, die seit vorgeschichtlichen Zeiten eine bedeutende Rolle im Handelsverkehr spielte, was sich noch im XIX. Jhd. durch den Bau von Objekten grossen Ausmasses, der Ausbreitung der Strassen und Plätze, der Vernichtung für das Ambient wertvoller Bauten, dem Umbau und das Niederreißen der Befestigungstürme kundgab. Durch das Abreißen der Befestigungsmauern gegen das Meer und dem Ausbau verhältnismässig hoher Objekte längst der Meeresfront wurde der alte Charakter der Küste vollkommen verändert.

Nach den Verwüstungen im zweiten Weltkrieg trat man an die Erneuerung historischer Objekte (der Kathedrale, der Paläste Vukasović, Carina u. a.) sowie an den Ausbau neuer, den Bedürfnissen entsprechender, Objekte heran.